

De *Sonnetten* van Shakespeare. Informatie voor de leerkracht.

Geen enkele dichtbundel uit de wereldliteratuur heeft zoveel inkt doen vloeien als de bundel *Sonnetten* van Shakespeare. Er bestaan van elke sonnet honderden interpretaties, omdat de beeldspraak ervan duister is en de taal vol zit met verschillende betekenissen.

De sonnetten zijn tijdens Shakespeares leven in 1609 uitgegeven. Maar dat was een pirateneditie, die wemelde van de zetfouten. Die uitgave werd overigens ook uit de handel genomen. Pas in 1711 volgde er een herdruk. We nemen aan dat Shakespeare niets met de uitgave van 1609 te maken heeft gehad. Wellicht zijn de sonnetten ook niet geschreven in die tijd, maar veel eerder. De omstandigheden waarin ze werden gepubliceerd hebben bijgedragen tot de veel verschillende interpretaties ervan.

Wat weten we met zekerheid?

- Het zijn 154 liefdesgedichten, door een ongeïdentificeerde 'I' gericht tot een ongeïdentificeerde 'You' (Thee).
- De sonnetten worden voorafgegaan door een opdracht, niet van de hand van de dichter, maar van de uitgever: een opdracht van T.T. (de uitgever Thomas Thorpe) gericht tot 'Mister W.H.'.

De vertaling van die opdracht luidt: 'Aan de enige verwekker van deze navolgende sonnetten, Mister W. H., alle geluk en die eeuwigheid, beloofd door onze eeuwig levende dichter, wenst de wel wensende ondernemer bij het verschijnen'.

- Met het woord 'Begetter', verwekker, beginnen de problemen al. Wat is dat, de verwekker: de inspirator, de schrijver, de bezorger, de beschermheer of het liefdesobject van de sonnetten...?
- Wie is Mr W.H.: 'William Himself', Shakespeare zelf dus, of zijn poëtische beschermheer: William Herbert, Graaf van Pembroke? Of is het die andere beschermheer, Henry Wriothesley, Graaf van Southampton, hoewel de letters W.H. dan in de verkeerde volgorde staan. W.H. kan ook gewoon diegene zijn, die de sonnetten aan Thorpe heeft bezorgd.

Wie spreekt tot wie in de sonnetten, en in welke omstandigheden? Er zijn 4 personages:

- Een dichter-spreker: Shakespeare zelf?

- ‘De schone Jongeling’: een mooie, edelgeboren man, de geïdealiseerde geliefde van Sonnetten 1-126.
- ‘De donkere Dame’: een donkere en seksueel actieve dame (‘Dark Lady’), de misprezen geliefde van Sonnetten 127-145.
- En als tweederangspersonage: ‘De dichtende Rivaal’: een rivaliserende dichter, wellicht Christopher Marlowe of George Chapman (Sonnetten 78-86).

Sonnetten 1-126: ‘The Fair Youth’ (De mooie jongeling)

In deze sonnetten maakt de mannelijke spreker een mooie jongen het hof. Hij noemt hem: *the master-mistress of my passion, the Lord of my love, my sweet love, my lovely boy*. Eerst maant hij hem aan zijn schoonheid voor het nageslacht te bewaren door een vrouw te zoeken en kinderen te verwekken. Maar vanaf Sonnet 20 komt er een kentering: de spreker wijst op zijn ambivalente positie ten opzichte van de ‘master-mistress’, want het is een man die eigenlijk bestemd is om aan vrouwen genot te bezorgen, maar die nu het object is van de passie van de spreker, van een andere man dus.

The ‘Master-Mistress’

In de volgende, ongeveer 100 sonnetten wordt de liefdesband tussen de twee mannen gecultiveerd en bejubeld. De dichter probeert die liefdesband te herstellen en te behouden. Enerzijds wordt de jonge man geïdealiseerd om de dichter de mogelijkheid te bieden hem door zijn gedichten onsterfelijk te maken. Anderzijds blijkt dat de jongeman in gebreke blijft door zijn afwezigheid, zijn zelfgenoegzaamheid, zijn gebrek aan belangstelling en zijn seksuele ontrouw. Wie was die jongeman dan wel? Volgens sommigen is de jongeman Shakespeares beschermer: Henry Wriothesley, 3de Graaf van Southampton, die bekend stond als buitengewoon mooie jongen en vergeleken werd met Adonis, Leander, Narcissus en Cupido. We zien hem hier als teenager, met golvende, kastanjebruine lokken over zijn ene schouder gedrapeerd:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Henry_Wriothesley,_3rd_Earl_of_Southampton.jpg .

Het zal je niet verbazen als ik zeg dat men lange tijd gedacht heeft dat dit een vrouw was. Maar het is inderdaad de fletse, slanke en uiterst verwijfde Henry ‘Rizzly’.

Wat weten we over H.W.?

- Hij erfde de titel bij de dood van zijn vader, toen hij acht jaar oud was.
- Maar omdat hij nog een kind was, kreeg hij een voogd: dat was William Cecil, baron van Burghley en de eerste minister van koningin Elisabeth.
- H.W. werd later de Maecenas (beschermheer of 'Patron') van Shakespeare. Shakespeare droeg zijn eerste 2 gedichten aan hem op: *Venus and Adonis* en *The Rape of Lucrece*.
- William Cecil moest een huwelijkspartner kiezen voor zijn voogdijkind. En toen Henry 16 jaar oud was geworden koos hij zijn eigen kleindochter als huwelijkskandidate: Lady Elisabeth de Vere, dochter van de graaf van Oxford, Edward de Vere. Die zijn we al eerder tegengekomen: hij is de favoriet van diegenen die denken dat Shakespeare Shakespeare niet was en de hoofdfiguur van de film *Anonymous*. Maar Henry weigerde om met haar te trouwen.
- Henry's moeder was een felle voorstander van dit huwelijk. En de eerste 17 sonnetten zouden in dan opdracht zijn geschreven van de moeder van Elisabeth de Vere. Zij zou Shakespeare gevraagd hebben om die sonnetten te schrijven. De boodschap van de eerste 17 sonnetten is dan ook: de mooie jongen moet vlug kinderen krijgen! Daarom worden de eerste 17 sonnetten de 'procreation sonnets' genoemd. Sonnet 12 zegt dit duidelijk:

Sonnet 12

Hoor ik de klok die uur na uur vermaalt
 En zie ik heldere dag vergaan in nacht,
 Viooltjes na hun tijd de strijd opgeven,
 En zilveren haren woekeren in het zwart;
 Zie ik geboomte van zijn blad beroofd
 Dat eertijds lommer aan de kudde bood,
 En zomergroen, nu schoof aan schoof gebonden,
 Als opgebaard met witte stoppels weggedragen,
 Dan voel ik de vrees dat eens de tijd je schoonheid
 Zal treffen tot er niets van overblijft,
 Want al wat lief en schoon is, gaat teloor,
 En sterft zo snel als 't anderen ziet bloeien;

De zeis des tijds kent geen verweer, tenzij
Je kinderen maakt en zo de dood trotseert.

Het eerste sonnet na de zgn. procreation sonnets, waarin de jongeling wordt aangespoord om voor een nageslacht te zorgen, is een van de bekendste sonnetten, nl. 'Shall I compare thee to a summer's day'. Het thema is de vergankelijkheid van de aardse schoonheid en de eeuwige schoonheid van de poëzie. Dit sonnet is heel populair en het wordt vaak gebruikt om een vrouw te beschrijven. Al die jongemannen die dit sonnet naar hun geliefde opsturen, beseffen natuurlijk niet dat het oorspronkelijk voor een man was bedoeld!

Sonnet 18

Zal ik jou vergelijken met een zomerdag?
Je bent veel mooier, zachter, niet zo heet.
Ruwe winden schudden lieftallige knoppen in mei
En voor je het weet is die zomer alweer voorbij;
Soms schijnt het hemeloog (de zon) te fel
En dan weer wordt haar gouden glans versluierd,
Al wat mooi is vervaagt zo met de tijd,
Door ongeluk of door verval van de natuur;
Maar jouw zomer gaat nimmermeer voorbij
Noch zal jouw schoonheid ooit vergaan
Noch zal de Dood snoeven dat jij in zijn schaduw dwaalt,
Want deze regels vereeuwigen jou:
Zolang er mensen leven en dit kunnen aanschouwen,
zal jij in dit gedicht verder leven.

We lezen nog één sonnet uit deze reeks: Sonnet 20. De inhoud komt hierop neer: De jongeman heeft de schoonheid van een vrouw, maar de vorm van een man. Hij bezit alle kwaliteiten van een vrouw, alle positieve eigenschappen dus, maar niet de negatieve eigenschappen. De dichter denkt dat de jongeman als vrouw werd geschapen en dat de Natuur er daarna de mannelijkheid aan toevoegde. Daardoor is de jongeman onbereikbaar geworden voor hem.

Sonnet 20

Een vrouwengezicht geschilderd met de hand van de natuur zelf,

Heb jij, de meester meesteres van mijn passie,
 Het zachte hart van een vrouw, maar dan zonder
 De grilligheid zoals die van een vrouw,
 Een oog, helderder dan het hare, maar minder bedrieglijk,
 Jouw blik verguldt waar je naar kijkt;
 Een sublieme verschijning,
 Die mannen aantrekt en de ziel van vrouwen verrukt,
 Als vrouw werd je eerst geschapen;
 Tot de Natuur terwijl ze je maakte hopeloos verliefd werd,
 En iets toevoegde waardoor je voor mij onbereikbaar werd,
 Iets dat geen betekenis had in mijn liefde voor jou.
 Als man heeft ze je gemaakt voor het plezier van vrouwen,
 Laat mij dan je ziel en hen het lichaam beminnen.

De Sonnetten 127-154 zijn geschreven voor een vrouw: 'The Dark Lady'. Die vrouw is ook heel speciaal. Ze is zowat het omgekeerde van de conventionele geliefde in de poëzie van die tijd:

- Ze is niet licht van haar- en huidskleur, maar donker.
- Ze is niet kuis, maar seksueel promiscue en blijkbaar ook de geliefde van de mooie jonge man.
- Ze is niet waarheidslievend, maar leugenachtig.
- Ze is niet waardig door de spreker aanbeden te worden, maar toch het object van zijn seksuele obsessie.

De manier waarop de dichter over en tot deze vrouw spreekt, heeft er zelfs toe geleid dat Shakespeare werd beschuldigd van vrouwenhaat (misogynie).

Het eerste sonnet voor 'The Dark Lady'.

In de tijd van Shakespeare was blond een synoniem van mooi en eerlijk, samengevat in één woord: fair. Maar al in het eerste sonnet breekt Shakespeare met die traditie. Hij zegt dat zwart nu mooi is en blond is lelijk. Hoe komt dat nu? De verklaring is de volgende: de gewone, blonde schoonheid valt niet meer te

vertrouwen. Zwarte schoonheid is de natuurlijke schoonheid, niet kunstmatig, zonder make-up.

Sonnet 127

In vroegere tijden werd zwart niet mooi geacht,
 Of als het dat wel was, droeg het niet de naam van schoonheid;
 Maar nu is zwart de erfgenaam van schoonheid;
 En is ware schoonheid belasterd met schaamte:
 Want elke hand heeft de natuur vervalst,
 En de kunst maakte lelijkheid tot schoonheid.
 Zo verloor de zoete schoonheid haar altaar,
 Ontheiligd leeft zij zonder gratie.
 En daarom zijn de ogen van mijn minnares ravenzwart,
 Zo lijken ze geschikt te zijn om te treuren
 Voor hen die, hoewel niet mooi, nochtans geen schoonheid ontberen,
 En nu de schepping ontsieren met een vals beeld.
 Toch treuren ze zo mooi, dat zal iedereen zeggen
 Dat schoonheid er zo moet uitzien.

Sonnet 130

In dit sonnet bespot Shakespeare de clichés van andere dichters: ogen als de zon, sneeuw witte borsten, een zoete adem en de stap als van een godin. Alsof de dichters niet van een vrouw zouden kunnen houden, als het anders was! Maar zulke vrouwen bestaan niet, zegt de dichter. En toch worden mannen verliefd. Wil je eens horen op wie ik verliefd ben geworden? Shakespeare overdrijft natuurlijk de andere kant op, maar zijn boodschap is wel duidelijk.

Mijn liefste heeft geen ogen als de zon.
 Veel roder dan haar lippen is koraal.
 Is sneeuw echt wit, dan zijn haar borsten vaal.
 Is haar van gouddraad, dan zie ik zwarte draden op haar hoofd groeien.
 'k Zag rozen bloeien, purper, rood en wit,
 Met kleuren die ik op haar wang nooit vond.
 En het aroma dat in parfum zit
 Ontbreekt in de adem uit mijn liefstes mond.

Ik hoor graag hoe ze praat maar, toegegeven,
 Muziek biedt een veel prettiger geluid.
 Ik weet dat ik nooit een godin zag zweven;
 Maar mijn liefste, als zij loopt, stampt op de grond.
 En toch, lieve hemel, ik ben dol op haar.
 Ze is uniek, al lijkt ze nergens naar.

De Sonnetten 133 en 134 blijken een sleutelrol te spelen in het begrijpen van de verhouding tussen de dichter, de vriend en de Dark Lady. Blijkbaar heeft de donkere dame de mooie vriend verleid. Maar de reactie van de dichter is geen gewone jaloezie. Hij spreekt zijn bezorgdheid uit over het welbevinden van zijn jonge vriend.

Wie was 'The Dark Lady' eigenlijk? Er worden drie namen genoemd:

- Was het Mary Fitton, die een liefdesrelatie had met William Herbert?
- Of Elizabeth Vernon, met wie Henry Wriothesley in 1598 trouwde? ?
- Of was het Emilia Lanier, geboren als Emilia Bassano, dochter van een Italiaanse musicus aan het hof van Elizabeth, een vrouw met joodse voorouders? (Sonnet 128)

De meeste critici kiezen voor de laatste vrouw. Meer nog: Emilia Lanier wordt zelfs genoemd als auteur van de toneelstukken van Shakespeare!

Maar er is nog een andere visie. Volgens de vertaler Bas Belleman was de Donkere Dame een travestiet: een man, als vrouw verkleed.

We weten al dat vrouwenrollen in die tijd door mannen werden gespeeld. Op het toneel was travestie heel gewoon. Vrouwen mochten geen actrice worden. Het duurde tot na de Restoratie in 1660 vooraleer er vrouwelijke actrices op het toneel verschenen. En zoals ik al zei: in enkele toneelstukken van Shakespeare komt een vrouw voor die zich als man verkleedt, en die wordt dus gespeeld door een mannelijke acteur.

Het belangrijkste bewijs voor het feit dat de Donkere Dame een travestiet was, is volgens Belleman te vinden in sonnet 141. Eerst vertelt de dichter dat hij de Donkere Dame niet liefheeft met zijn zintuigen, maar alleen met zijn hart. Het

zegt: 'Noch mijn verstand, noch mijn zintuigen, kunnen mijn dwaze hart ervan weerhouden jou te dienen. Jij die de gelijkenis met een man niet kunt verbergen, die ongemoeid laat de trekken van een man.' Is dat niet duidelijk genoeg?

Sonnet 141

Mijn oog is heus niet vol van liefdesmart,
 Daar het in jou wel duizend fouten telt;
 Maar wat het oog veracht, verrukt het hart,
 Dat graag en zienderogen voor je smelt.
 Jouw stem kan mijn gehoor níet zo charmeren,
 Geen invitatie voor een zinnelijk avontuur met jou alleen,
 En reuk noch smaak laten gaarne zich fêteren
 Op zinnenprikkeling door jou alleen.
 Maar wat ik ook bemerk of weten kan:
 Mijn dwaze hart blijft toch jouw paladijn,
 Jij die ongemoeid laat de trekken van een man,
 Om van je trots de trieste slaaf te zijn.
 Maar zonde die mijn plaag naar boven haalt,
 Wordt wel door haar in pijn mij uitbetaald.

We laten de vraag of de Dark Lady een man zou kunnen zijn, maar verder rusten. We zullen het toch nooit weten. En we bekijken nog één sonnet, Sonnet 145. Dit zou volgens sommigen een sonnet van de 18-jarige Shakespeare kunnen zijn, gericht tot zijn geliefde Ann Hathaway. Een sonnet waarmee hij zijn toekomstige vrouw probeerde te verleiden, zou je kunnen zeggen.

Sonnet 145

Those lips that Love's own hand did make
 Breathed forth the sound that said 'I hate'
 To me that languished for her sake.
 But when she saw my woeful state
 Straight in her heart did mercy come,
 Chiding that tongue that ever sweet
 Was used in giving gentle doom
 And taught it thus anew to greet:
 'I hate' she altered with an end,

That followed it as gentle day
 Doth follow night who like a fiend
 From heaven to hell is flown away.
 'I hate' from hate away she threw
 And saved my life saying: 'not you.'

Vertaling:

Die mond, door liefde geboetseerd,
 Vormde een klank die sprak 'ik haat'
 Tot mij, door liefdessmart verteerd.
 Maar dan ziet zij mijn droeve staat,
 En in haar hart komt medelij;
 Zij straft haar tong, die altijd zoet,
 De vreselijkste dingen zei,
 En leert hem dit als nieuwe groet:
 Ze gaf 'Ik haat' een ander slot,
 Dat volgt zoals een milde dag
 Volgt op een nacht die als een duivel
 Uit de hemel naar de hel vluchten mag,
 Haat in 'ik haat' verwierp ze gauw,
 En spaarde mijn leven met 'niet jou'.

(Ze ontdeed dus de woorden 'ik haat' van de hatelijkheid door eraan toe te voegen: 'niet jou'.)

Hoe weten we dat dit gedicht over Ann Hathaway gaat? De verklaring is heel eenvoudig: er staat namelijk een woordspeling op haar naam in het gedicht: 'hate away' verwijst naar Hathaway. Bovendien zou de laatste regel: 'And saved my life' geklonken hebben als 'Ann saved my life'. Michael Wood bijvoorbeeld is rotsvast overtuigd van die woordspelingen en hij gebruikt dit sonnet zelfs als een soort leidmotief in zijn televisieserie *In de sporen van Shakespeare*.

Het spreekt vanzelf dat deze sonnetten door de eeuwen heen voor veel controversen hebben gezorgd en tot uiteenlopende reacties hebben geleid. We noemen enkele van die reacties.

- De romantische dichter Samuel Taylor Coleridge hield vol dat de hele cyclus geïnspireerd was door de liefde voor een vrouw.
- Anderen vonden de Sonnetten een uiting van 'hellenisme', een eufemisme voor Griekse liefde of homoseksualiteit.
- De 'homoseksuele' interpretatie van de sonnetten werd ontweken of ontkend zolang homoseksualiteit strafbaar was bij wet (om niet 'guilty by association' te zijn).
- Oscar Wilde gebruikte ze voor zijn verdediging op zijn proces in 1895. (Pas in 1967 werden in het Verenigd Koninkrijk homoseksuele handelingen wettelijk toegestaan.)

Tegenwoordig is iedereen ervan overtuigd, dat Shakespeare niet alleen buitengewone liefdesverzen heeft geschreven, maar ook hét meesterwerk van de homo-erotische poëzie. Maar wat doet het ertoe of Shakespeare nu hetero-, homo- of biseksueel was? Het belang van de sonnetten is niet dat ze ons meer vertellen over het liefdesleven van Shakespeare, maar wel dat ze op ongeëvenaarde wijze de hevigste gevoelens weergeven die een mens kan ervaren. En die gevoelens gaan dan van het idealiseren van de geliefde en alle schakeringen van het verlangen naar de geliefde, tot de schaamte, het zelfverwijt en het misprijzen voor de geliefde.

Nog even iets over de vorm van de sonnetten: dat is de Engelse of Shakespeareaanse sonnetvorm.

- Veertien versregels: drie strofen van vier regels, ook wel kwatrijnen genaamd, afgerond met een tweeregelig couplet.
- Regels van tien lettergrepen in vijf versvoeten (jambische pentameters). Rijmschema: abab cdcd efef gg.
- Vaak bevat het derde couplet een inhoudelijke wending of een nieuwe beeldspraak. Dit staat bekend als de volta (tussen octaaf en sextet).

We moeten het nog even hebben over de *Sonnetten* van Hugo Claus. Hugo Claus publiceerde in 1986 de minicyclus *Sonnetten*, die op Shakespeares sonnetten is gebaseerd.

De parallellen met Shakespeare zijn in deze vijftien sonnetten niet altijd eenduidig: sommige lijken elementen van verschillende Shakespeareaanse

sonnetten te bevatten, andere zijn duidelijk op één specifiek voorbeeld gebaseerd. De BRT zond op 1 april 1989 een radioprogramma uit waarin het voorlezen van de eerste veertien sonnetten werden afgewisseld met sonnetten van Shakespeare.

Het openingssonnet van de bundel van Hugo Claus is eigenlijk het enige dat een soort vertaling of bewerking is van een sonnet van Shakespeare (sonnet 15)

Dat de meeste dingen volmaakt zouden zijn
op één moment en dan doven,
zo willen het de wereld en Einstein.
En dat de mensen groeien als lover

onder een zelfde luchtvervuiling
en gelijk vergaan in de herinnering,
zo verzekert het de tijd
die in mijn nekvel bijt.

Daarom moet ik nu radeloos
dat ene moment loven
dat ik je zie uitgestald,

je jonge tover als nooit tevoren,
een naakt monument dat straffeloos
voor mijn ogen voorover valt.

Op het eerste gezicht is dit inderdaad een vertaling van Sonnet 15 van Shakespeare. Maar de oorspronkelijke tekst wordt vanaf het begin subtiel geactualiseerd: door een verwijzing naar de relativiteitstheorie van Einstein en door de vervanging van het romantische beeld van de lucht door dat van de luchtvervuiling. Op die manier ontstaat een eigenzinnige interpretatie van de thematiek van Shakespeare. Ook op het einde van het sonnet wordt een andere, een eerder eigentijdse visie uitgesproken. De renaissancedichter Shakespeare gelooft in de eeuwige waarde van de literaire tekst, die de geliefde zal overleven en op die manier de tijd kan weerstaan. Maar Claus blijft vasthouden aan de geliefde zelf en daardoor ook aan het kortstondige ogenblik.

Het vijftiende sonnet van Hugo Claus is een variant op het 107de van Shakespeare, maar de boodschap is weer helemaal anders dan die van het origineel. Terwijl Shakespeare nog dromen en toekomstverwachtingen heeft, rekent Claus helemaal af met het geloof en de dromen.

Hugo Claus, Sonnet XV (sonnet 107)

Jaren geleden kon ik dromen
(o infantiele profetische ziel)
van de dingen die zouden komen,
fataal als de uitvinding van het wiel.

Nu is de wereld sterfelijk als ik,
en daarmee uit.
Alleen onzekerheid geeft mij een kick,
ik geloof geen fluit.

Dromen jaag ik naar de zolder
waar de domme kinderen wonen.
Ik lieg. Er is nog één dolle kolder

en dat is zij over wie ik bericht
in dit gelovig klinkgedicht,
de laatste van mijn demonen.

16. Een actuele bewerking voor de jeugd van de Sonnetten is geschreven door Ed Franck, *Mijn ogentroost, mijn afgrond* (2016). De ondertitel van het boek is: *Verliefd als Shakespeare*. In het boek staan geen vertalingen, maar liefdesbrieven bij de sonnetten van Shakespeare. Ed. Franck gaat uit van de veronderstelling dat Shakespeare vandaag nog leeft. Hij probeert de kern van elk sonnet in een liefdesbrief te bewaren, maar doet alsof de inhoud ervan vertolkt wordt door iemand die nú hevig verliefd is.

jan.uyttendaele@gmail.com

BIBLIOGRAFIE

F. Albers e.a. (2006), *De mooiste van Shakespeare*. Tielt: Lannoo.

A. Bachrach e.a. (1964), *Rondom Shakespeare*. Zeist: De Haan.

B. Belleman (2012), *De sonnetten voor de donkere dame*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep.

B. Bryson (2008), *Shakespeare. Een biografie*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas

B. Bryson (2009), *Shakespeare. The Illustrated Edition*. Londen: Harper Press.

H. Claus (1986), *Sonnetten*. Amsterdam: De Bezige Bij.

E. Franck (2016), *Mijn ogentroost, mijn afgrond. Verliefd als Shakespeare*. Leuven: Davidsfonds

T. Hoenselaars (2017), *Shakespeare Forever! Leven en mythe, werk en erfenis*. Amsterdam: Wereldbibliotheek

W. Schrickx (z.j.), *Shakespeare*. Brussel/Amsterdam: Elsevier

J. De Vos, J. Pieters & L. De Vos (2017), *Shakespeare. Auteur voor alle seizoenen. Met een terugblik op 50 jaar voorstellingen in de Lage Landen*. Tielt: Lannoo.

M. Wood (2009), *In de sporen van William Shakespeare*. Hilversum: Just Publishers

<https://fmlekens.home.xs4all.nl/Q1609/vertalingen.htm>

<https://sites.google.com/site/shakespearevertalingen/de-sonnetten>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Sonnetten_van_Shakespeare